

Visuomenės ir valstybės valdymo modelio paieškos XX a. pradžios lietuvių katalikų intelektualų darbuose

VALDAS PRUSKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Filosofijos ir politologijos katedra, Saulėtekio al. 11, LT-10223 Vilnius

El. paštas: politologija@vgtu.lt

Straipsnyje aptariamos visuomenės ir valstybės modelių paieškos XX a. pradžios katalikų intelektualų darbuose. Teigiama, kad lietuvių katalikų intelektualai (A. Kaupas, S. Šultė, A. Civinskas, K. Šaulys, J. Staugaitis ir kt.) savivaldą laikė efektyviausia visuomenės narių valdymo forma. Atskleisdami krikščioniškai suprantamos demokratinės savivaldos teigiamybes ir keliamus reikalavimus individui, katalikai rodė priešingumą bolševikų propaguojamai vienintelei „teisingai visuomenės valdymo formai“ – proletariato diktatūrai, uzurpuojančiai individo teises klasės naudai, ugdė demokratijos ir atitinkamo valstybės sutvarkymo bei valdymo poreikį. Aukščiausias teisinis galias galinti turėti tik visa tauta, kurios gerovės ir tvarkos siekiamas subordinuojama politinė valdžia. Teisė ir įstatymas, taip pat valstybinė administracinė veikla legitiminiai laikytini tik tada, jei jie yra subordinuoti aukštesnei, t. y. viršvalstybinei, teisei (žmogaus prigimtinėms teisėms) ir visų pirma moralei. Politinės demokratijos įgyvendinimą katalikų intelektualai siejo su tokiu valstybės ir visuomenės gyvenimo sutvarkymu, kuris užtikrintų kiekvienam piliečiui teisę ir galimybę naudotis rinkimų teise, spaudos ir žodžio laisve. Koks tos valstybės sutvarkymo ir valdymo būdas – konstitucinė monarchija ar respublika – ne tiek jau svarbu. Pagrindinis jo priimtumo kriterijus – kiek jis padeda siekti žmogui gerovės pagal krikščionybės nuostatas ir nepažeidžia žmogaus prigimtinių teisių. O tai priklauso ir nuo valdančiųjų išminties, ir nuo valdomųjų pilietinės brandos.

Raktažodžiai: socialinė filosofija, savivalda, valstybė, visuomenė, bažnyčia, politinė demokratija, teisingumas, respublika, santarvė, diktatūra

ĮVADAS

Savivaldos idėja buvo gana plačiai diskutuojama XX a. pradžios lietuvių katalikų intelektualų darbuose (A. Kaupas, A. Civinskas, S. Šultė, J. Staugaitis, K. Šaulys ir kt.). Tai lėmė istorinės realijos aplinkybės. Augant tautinei savimonei ir stiprėjant lietuvių siekiui atgauti laisvę ir nepriklausomybę, kilo būtinumas aiškintis, kokiais pagrindais turėtų remtis būsimoji nepriklausoma Lietuvos visuomeninio ir valstybės gyvenimo sutvarkymas.

Kokiais principais turėtų būti grindžiama naujoji tvarka, kaip turėtų atrodyti pats visuomenės sutvarkymas, kuriam esant vyrautų kooperacijos ir bendradarbiavimo, o ne klasių kovos dvasia, o svarbiausia – nebūtų leista koncentruotis pernelyg didelei valdžiai viršūnėse ir kėsintis į prigimtines žmogaus teises?

Šis klausimas ypač buvo aktualus vietinių bolševikų (V. Kapsukas, Z. Angarietis ir kt.) siūlomos visuomenės pertvarkos prievartos priemonėmis akivaizdoje, o kadangi netrūko įvairiausių pasiūlymų ir aiškinimų, kurie atspindėjo įvairias abejones ir fobijas, jam reikėjo ir konstruktyvaus atsakymo.

Šiame straipsnyje pamėginsime atskleisti katalikų intelektualų savivaldos sampratą ir efektyvaus valstybės valdymo modelio paieškas.

SAVIVALDA – VISUOMENĖS IR VALSTYBĖS DEMOKRATINIO SUTVARKYMO GARANTAS

Lietuvių katalikų intelektualai iš esmės laikėsi popiežiaus Leono XIII enciklikoje *Rerum novarum* išdėstyto požiūrio į valstybės ir individo santykius. O jis toks: siekiant visuomenės pažangos ir bendro gėrio reikia, kad individas dalį savo teisių perleistų valstybei, kurios tikslas yra vienas ir bendras – rūpintis visais, tiek turtingais, tiek beturčiais. „Valstybė <...> privalo rūpintis visa visuomene, nes prigimtis pavedė ją globoti vyriausiajai krašto valdžiai taip, jog visuomenės gerovė yra ne tik vyriausiosios valdžios dėsnis, bet ir vienintelė vyriausybės priežastis ir prasmė“ (*Rerum novarum* 1931: 30).

Tas rūpinimasis turi būti aktyvus, konkretus, todėl valstybei visai netinka „naktinio sargų“ vaidmuo, kurį jai piršo liberalai – be galios apginti žmogų nuo kito žmogaus, rūpintis ne grupės ar klasės, o visų visuomenės sluoksnių gerove, suprantant, jog tik visuotinės gerovės siekimas remiantis krikščioniškomis nuostatomis yra visuomeninės santarvės ir valstybės stiprybės garantas. Jeigu ji to nedaro, tai prieštarauja savo paskirčiai ir visuomenės nariai turi imtis priemonių padėčiai keisti.

Katalikams buvo nepriimtina ir socialistų skelbiama idėja apie valstybės visagalybę, jos išimtinę teisę, anot S. Šultės, „konfiskuoti visas prigimtines žmogaus teises“ (Šultė 1921: 20), spręsti viską už individą, primetant jam savo valią, nes tai prieštaravo katalikybės nuostatai, jog žmogus yra vertybė, turinti prigimtines, tarp jų ir pasirinkimo, teises, jam suteiktas Dievo, ir dėl to niekas negali jų iš jo prievarta atimti ar varžyti. Dalį šių teisių jis gali tik perduoti valstybei, kuri gina bendruosius visuomenės (tarp jų ir JO, kaip šios visuomenės nario) interesus. Tačiau tai jis turi padaryti sąmoningai, laisvai, o ne prievartaujamas klasės ar socialinės grupės. O svarbiausia – dėl to žmogus neturi tapti valstybės auka. Perleisdamas tam tikras teises valstybei jis kartu prisiima ir tam tikrus įsipareigojimus, gauna pareigas, kurių reikia laikytis. Tačiau šios pareigos neturi prieštarauti žmogaus prigimčiai, o pati valstybė ir jos sutvarkymas neturi būti priešiška ir svetima jėga, verčianti jį laikytis įstatymų, kurių priėmimui jis neturi jokios įtakos.

Rašydamas šiuo klausimu S. Šultė pabrėžė, jog žmogus niekada nesutiks būti „amžinas vergas ar tai visuomenės, ar valstybės“: jis visada gynėsi ir ginsis nuo pasikėsinimų jį pavergti – „kad tik vien valstybei tetarnautų“ (Šultė 1921: 20).

Žmogus – ne abstraktus individas, turintis visas teises, nustatytas be atodairos į Dievo valią, kaip skelbė liberalizmas, o Dievo kūrinys, turintis jam skirtas prigimtines teises ir pareigas. Kadangi žmogus yra Dievo kūrinys, jis negali turėti visų teisių. „Vien tik Dievas teturi visas teises, o žmogus teturi pareigas Dievo valią pildyti ir eiti prie sau paskirto gyvenimo tikslo“ (Šultė 1921). Pildant Dievo valią būtina gerbti artimo teises. Tai pareiga, kurią žmogui skiria Dievas. Turėdamas protą ir laisvą valią žmogus privalo pats laisvai eiti link gyvenimo paskyrimo. Būtent tas ir suteikia „teisę <...> prie visų tų priemonių, kurios veda jį prie gyvenimo tikslo“ (Šultė 1921: 15). Prigimtines teises, išplaukiančios iš pareigos, jam suteiktos Dievo, tačiau pripažinimą prigimtinių teisių žmogus gali gauti tik per valstybę, kuri negali reikalauti iš piliečio visų teisių perdavimo, t. y. uzurpuoti jas.

Žmogus yra ankstesnis už valstybę. Tai, kad žemėje žmonės sukūrė valstybę, – Dievo valios pasireiškimas. Tokia žmonių egzistencijos forma Dievui pasirodė esanti tinkamiausia žmogaus prigimtiniams teisėms įgyvendinti. Todėl, pasak S. Šultės, „ne žmogus valstybei sukurtas, o valstybė sukurta žmogui“ ir privalanti jam palengvinti pasiekti gyvenimo tikslą (Šultė 1921: 20–21).

Tas kelias į tikslą eina per žemiško gyvenimo tobulinimą, kuris padeda atsiskleisti žmogaus dvasios galioms ir savybėms, padedančioms įkūnyti Dievo žodį. Valstybės uždavinys – sudaryti kuo palankesnes tam sąlygas. K. Šaulio teigimu, ji turėtų būti „rėdoma teisingais įstatymais“, kurie „nepaveržtų vienatos (atskirų žmonių) valstijai“ (Šaulys 1906: 6).

Tiesa, laikytasi požiūrio, kad nors individas perleidžia dalį savo teisių valstybei dėl išgyvenimo visuomenėje, visiškai ir visam laikui jų atsisakyti negali. Juk tos teisės jam Dievo duotos, taigi šiuo požiūriu jam esančios Dievo duotybė, su kuria jis negali elgtis kaip tinkamas: tos teisės glaudžiau siejasi su pareigomis, nuo kurių žmogus nėra atleistas. O viena svarbiausių pareigų – gėrio ir teisingumo įgyvendinimas viešajame gyvenime remiantis krikščionybės principais. Atliekant šias pareigas, valstybė jam turi būti pagalbininkė. Jeigu ji to nedaro, nepajėgia apginti individo interesų, užtikrinti jam saugą siekiant minėtų tikslų, tai žmogus privalo turėti galimybę tas teises susigrąžinti, nes žmogus yra tikrasis jų savininkas, tik laikinai jas perleidęs valstybei. Tik tokiu atveju būtų realizuotas prigimtinių teisių prioritetas ir tuomet iš tikrųjų, pasak A. Civinsko, „žmonės valdytų valstybę“ (Civinskas 1906: 573). Kurios atitinkamos priemonės, leidžiančios turėti realią įtaką valstybinei valdžiai – ją rinkti ir atšaukti (Pruskus 1994). Tada žmonės per išrinktus į valdžios organus atstovus save valdytų, t. y. turėtų valdžios suverenitetą. Taigi demokratinė savivalda katalikams atrodė patikimas būdas, kuris padėtų, S. Šultės žodžiais tariant, „pasiekti, kad visi šiaip ar taip galėtų dalyvauti valdžioj“ (Šultė 1920: 35), taip pat apsaugotų žmogaus teises nuo pačių išrinktos valdžios pasikėsینimo.

Kartu buvo suprasta, kad savivaldos įgyvendinimas nėra paprastas dalykas. Savivaldai reikia pilietinio brandumo, supratimo, kad visuomenės reikalais niekas negali geriau užsiimti kaip patys žmonės¹. Išsirinkdami valdžios atstovus jie kartu renkasi ir savo likimą (Pruskus 1997). Todėl labai svarbu, į kieno rankas toji valdžia atiduodama ir kaip ji galėtų būti kontroliuojama, nes, K. Šaulio žodžiais tariant, „neatsakoma valdžia visada pasiliks menka, netikra, o ir nedora“ (Šaulys 1906: 2).

Remdamasis JAV patirtimi A. Kaupas kėlė du svarbiausius reikalavimus tiems, kurie siekia būti išrinkti į valdžios organus: pirma, jie privalo „turėti noro suteikti žmonėms laimę“ ir, antra, „turėti supratimą reikalingų pasirinkimui atsakomų priemonių“ jai pasiekti (Kaupas 1907: 5).

Kitaip tariant, ne tik norėti palengvinti žmonėms gyvenimą, bet ir gebėti realiai tai padaryti, t. y. būti iniciatyviems ir kompetentingiems. Tam savo ruožtu būtina tam tikra dvasinė bei moralinė rinkėjo branda, kad galėtų atskirti kompetentingą kandidatą nuo demagogo. Pastarasis kaip tik ir linksta pasinaudoti minios neišprusimu, o išrinktas rūpinsis daugiausia ne tiek visuomenės, kiek savosios partijos, vienos ar kitos jį parėmusios grupės reikalais. Todėl visuomenė privalo turėti ne tik atstovo rinkimo, bet ir jo atšaukimo teisę, kuria galėtų

¹ Demokratinės valstybės ir visuomenės gyvenimo sutvarkymo reikalavimai buvo išdėstyti ir pirmoje LKDP programoje (1907). Joje reikalaujama, kad įstatymuose būtų įrašyta: „valstybės valdymas yra konstitucinis, <...> ministrai turi duoti žmonių atstovams atsakymą <...>, valstybės finansai yra žmonių atstovų kontrolėje <...>, visų žmonių lygybė prieš teismą <...>, asmens buto ir korespondencijos neliečiamybė <...>, tikėjimo ir jo viešo ir privataus apeigų atlikimo, vienuolynų, vienuolijų, kongregacijų, draugijų ir brolių kūrimo laisvė <...>, pilna teismo nepriklausomybė nuo administracijos <...>, visokių politinių, mokslinių, literatūrinių, meninių, finansinių, pramoninių ir kitokių draugijų, suvažiavimų ir kongresų laisvė <...>, žodžio ir spaudos laisvė <...>, pilna laisvė asmenims, ypač Bažnyčioms, steigti visokias laisvas mokyklas nuo žemiausių ligi aukščiausių, <...> žmonių atstovai renkami lygiu, tiesiu, slaptu, priverstiniu balsavimu be tikėjimo, lyties ir luomo skirtumo“ (Maciulevičė, Dambrauskas, Būčys 1907: 8–80). Taigi, kaip matome, reikalauta tokios valstybinės santvarkos, kuri mažai kuo skiriasi ir nuo šiandien galiojančio demokratinės valstybės sutvarkymo plano.

pasinaudoti, jeigu išrinktasis į valdžios organus nevykdytų rinkimų pažadų. Toji atšaukimo teisė, A. Kaupo manymu, svarbi dviem aspektais. Pirmia, ji apsinkintų galimybę įsitvirtinti valdžios „viršūnėje“ grupei ir taip sukongcentruoti valdžią vienos grupės rankose. Antra, suteiktų galimybę kiekvienam siūlyti savo kandidatūrą – įgyvendinti savo pilietinę teisę ne tik rinkti, bet ir pačiam būti išrinktam (Kaupas 1907: 117–118), užtikrintų nenutrūkstamą valdžios atsinaujinimą, keliant vis didesnius reikalavimus pretendents, padėtų atrinkti kompetentingus žmones ir tobulintų valdžios organų darbą, o kartu ir jų kokybę.

Taigi savivalda neįmanoma be sąmoningo ir savarankiško individo apsisprendimo. Vietiniams bolševikams tokia savivalda buvo nepriimtina, nes, jų požiūriu, žmogus yra ne asmuo, o individas, tam tikro socialinio sluoksnio atstovas, masės (klasės, kolektyvo) dalelė, paklūstanti visumai ir neturinti teisės rinktis, tik vykdyti. Todėl bolševikams savivalda – tai ne laisva valia ir apsisprendimu išrinktų įvairių visuomenės sluoksnių asmenų organas, kuriam suteikta valdžia, bet kolektyvas, masė asmenų, kurie atstovauja darbininkų klasės (o iš esmės jos vardu kalbančios bolševikų partijos) interesams. Iškeltas į valdžios organą žmogus yra atsakingas ne konkrečioms rinkėjams, bet klasei (partijai), kuri nusako jo elgesį ir sprendimus. Atstovui didesnė kompetencija nereikalinga – valdyti gali kiekvienas.

Nenuostabu, kad savivaldą bolševikai stengėsi visaip sumenkinti. Per rinkimus į valsčiaus savivaldos organus V. Kapsukas ragino lietuvius nedalyvauti, o jeigu ir dalyvautų, tai kad palaikytų proletariato, samdinių ir bežemių valstiečių interesus ginančių kandidatų grupę, bet jokiū būdu ne pavienius asmenis, atstovaujančius įvairiems visuomenės sluoksniams, nors ir kompetentingus šiam darbui. Svarbiausias tinkamumo kriterijus kandidatams – „kad jie būtų kuo didžiausiais dabartinės valdžios priešais ir tikrais rankpelnių apgynėjais“ (Kučas 1951: 4). Lietuvos dalyje užgrobę valdžią 1918 m., Raudonosios armijos padedami savivaldą jie pakeitė proletariato (t. y. bolševikų partijos) diktatūra, „su nieku nesidalijama valdžia visuomenei“ (Kučas 1951: 6).

Katalikų intelektualai gerai nujautė proletariato diktatūros pavojų, todėl stengėsi žmonėms išaiškinti savivaldos svarbą ir naudą. Jie ragino lietuvius aktyviai dalyvauti rinkimuose į vietinės savivaldos organus, siekti, kad juose būtų atstovaujama visų visuomenės sluoksnių interesams, o išrinktieji, kad jaustų savo atsakomybę juos išrinkusiems žmonėms. Be to, siekė, kad žmonės patys žiūrėtų į savivaldos rinkimus ne kaip į kažkieno primestus, o laikytų juos savo pareiga, todėl kvietė sąmoningai juose dalyvauti.

J. Staugaitis dalyvavimą rinkimuose laikė kiekvieno lietuvių kataliko „šventa pareiga“ (Staugaitis 1912: 12). Dievas, suteikdamas žmogui prigimtines teises, kartu įpareigojo jas apginti, todėl aktyvus dalyvavimas rinkimuose rodo žmogaus pastangas vykdyti Dievo valią. J. Staugaitis ragino katalikus, kad kiekvienas, dalyvaudamas rinkimuose, atiduotų savo balsą „geram katalikui“. Jis smerkė netikusią praktiką rinkti tuos, kurie daugiau „pajundavoja“. Į valsčiaus teisėjus reikia rinkti tik dorus žmones. „Jeigu valsčiaus teisėjai elgiasi neteisingai, jeigu išteisina kaltus ir pasmerkia teisiuosius <...>, tai čia kalti ir rinkėjai, kurie rinkdami <...> nepaisė savo sąžinės balso“, – teigė J. Staugaitis (Staugaitis 1912: 17).

Rinkėjai neturi būti abejingi pareigūnų savivalei, o turi reikalauti, kad jų paliepimai ir veiksmai padėtų žmonių gerovei. Pasak A. Kaupo, rinkėjo priedermė „pirmvisko reikalauti nuo valdžios <...>, kad vietiniams reikalams užganą padarytų: nebestatytų ekonomiškam augimui kliūčių, šelptų naujus sumanymus, ragintų žmones gerinti savo būvį visomis priemonėmis“ (Kaupas 1907: 93). Jeigu jie to nevykdo – siekti, kad būtų atšaukti. Ypač svarbu stebėti, kad nebūtų priimami įstatymai apeinant visuomenę. Aktualiausiems klausimams spręsti būtinas referendumas. Panašios nuomonės laikėsi ir S. Šultė. Jis pažymėjo, kad re-

ferendumas yra naudingas ir pačiai valdžiai – kad neturėtų „iš šalies jokių priekaiščių už klaidingą žingsnį“ (Šultė 1920: 5).

Katalikai vylėsi, kad dalyvaudamas savivaldos organų rinkimuose ir jų veikloje žmogus augs kaip pilietis, kuris ugdys demokratinės gyvensenos ir bendradarbiavimo normų laikymosi poreikį, padės tobulinti savivaldos organų darbą, išgyvendinti biurokratizmą, daryti įtaką valdžiai.

Siekdamas parodyti savivaldos naudą ir atskleisti jos priešingumą bolševikų propaguojamai vienintelei teisingai visuomenės valdymo formai – proletariato diktatūrai J. Staugaitis 1918 m., dar viešpataujant Lietuvoje vokiečiams, *Tėvynės sarge* paskelbė ciklą straipsnių antrašte „Kokie turėtų būti mūsų valsčiai“. Juose jis gynė valsčių savivaldos idėją, aiškino jų organizacijos ir veikimo principus, ypač pabrėždamas valdymo organų autonomiškumą ir atsiskaitymo rinkėjams būtinumą² (Staugaitis 1918).

Taigi savivaldos idėja lietuvių katalikų sociologams buvo ne tik teorinė problema. Ji turėjo ir konkrečią praktinę prasmę. Savivaldą jie laikė realia priemone pasipriešinti caro biurokratų savivalei Lietuvoje. Ragindami lietuvius aktyviai dalyvauti rinkimuose į savivaldybes jie siekė, kad jose įsitvirtintų savieji. Tik taip būtų galima efektyviau spręsti ekonominius ir kultūrinius klausimus. Tikėtasi, kad įsitvirtinus vietinės valdžios organuose, pamažu būtų galima išstumti svetimtaučius ir iš kitų valdžios struktūrų, šitaip laipsniškai perimant iš caro administracijos vis platesnes valdymo funkcijas. Ilgainiui būtų galima tapti savaveiksmiais krašto šeimininkais. O įgyvendinus, pasak K. Šaulio, „kuo plačiausią autonomiją“ (savivaldą), būtų įmanoma atgauti „Lietuvai ir pilnutinę nepriklausomybę“ (Šaulys 1906: 2–3), nes „istoriją valdo evoliucija, ji nestrakalioja“ (Būčys 1912: 1–3).

Lietuvių katalikų intelektualai savivaldą traktavo kaip pirmą realų žingsnį į bendrų tautos interesų išryškinimą. Tai esanti savotiška mokykla, kurią turi išeiti visa tauta, kad išsiugdytų demokratines nuostatas, subręstų sąmoningais piliečiais, gebančiais pasirinkti ir būti pajėgiais deramai atlikti savo pareigas išrinkus juos į jos organus.

Tiesa, plačios savivaldos idėjos tuo metu nepavyko įgyvendinti, tačiau jos neatsisakyta. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, susidarė tam sąlygos, ir jomis lietuviai suskato pasinaudoti. Silpstant kaizerinės Vokietijos galiai, 1918 m. Lietuvos miestuose ir miesteliuose pradėjo kurtis savivaldos įstaigos. Daugelyje apskričių steigėsi parapijų komitetai, kurie ėmė valdžią į savo rankas. Pirmieji jų rėmėjai buvo kunigai. Miestų ir miestelių savivaldos tarybų pirmininkais taip pat dažnai buvo renkami kunigai³ (Mataitis 1918).

² J. Staugaitis valsčių vaizdavosi kaip autonominių teritorinių-administracinių ir ūkinį-ekonominių vienetą. Valsčių turėtų sudaryti 4–5 tūkstančiai gyventojų su centru – žymesniu parapijos miesteliu. Valstybės konstitucijos ribose jis „valdosi kaip tinkama“. Jokių suvaržymų iš šalies neturėtų būti. Valsčius laisvai steigia mokyklas, draugijas, ūkio bendroves ir kt., nustato ir renka mokesčius. Aukščiausias valdžios organas – visuotinis gyventojų susirinkimas, kuris renka 3 metams valsčiaus galvą – „vaitą ir valsčiaus tarybą jam padėti ir dalimi jo veikimui prižiūrėti“, taip pat finansų kontrolei (Staugaitis 1918: 8–9).

Visi valsčiaus valdininkai turi būti kvalifikuoti ir tinkamai išsilavinę. Jie renkami ir atsako teismui. Tvarkai palaikyti valsčius privalo turėti savo policiją, kuri turi būti visiškai jo kontroliuojama. Šios J. Staugaičio propaguotos demokratinio valsčiaus kūrimo idėjos nesulaukė didesnio palaikymo, o vėliau, stiprėjant autokratinio valdymo tendencijoms Lietuvoje, buvo visai pamirštos.

³ 1918 m. kunigo P. Urbonavičiaus iniciatyva Salantuose, pasitraukus vokiečiams, buvo sudarytas sodiečių komitetas, kuris išrinko naują lietuvišką valsčiaus tarybą. Jos nariu buvo ir P. Urbonavičius (Alšėnas 1943: 50–52). Kunigas V. Borisovičius 1918 m. buvo Marijampolės valstybinės ir privačios gimnazijų kapelionas, kartu ėjo Marijampolės miesto Tarybos nario, o kurį laiką ir pirmininko pareigas (Baltinis 1975: 51).

Katalikų propaguojama savivaldos idėja, pabrėžusi individo apsisprendimo svarbą ir tuo išskyrusi jį iš minios bei įpareigojusi jį sąmoningai ir atsakingai rinktis, reišė atsiskyrimą, separatizmą ir iš esmės buvo priešiška ne tik bolševikų skelbtai proletariato diktatūrai. Ji buvo priešiška ir autokratiniam valdymui bei jo struktūroms, kurios asocijavosi su caro administracijos Lietuvoje valdymo institucijomis ir jų vykdoma kolonijine bei protekcionistine politika. Savo ruožtu tai kėlė būtinumą aptarti valstybės sutvarkymą ir valdymą, kuris neturėtų remtis tik vienu kuriuo nors luomu, sudarytų sąlygas visiems žmonėms siekti gerovės ir kuris juos vienodai gintų. Savaip jį skatino ir ta aplinkybė, kad visuomenėje vyko ryškūs struktūriniai pokyčiai, kurie atspindėjo naują socialinių jėgų balansą – stiprių valstiečių ūkininkų ir inteligentijos gretų gausėjimą ir senosios luominės dvarininkijos, prarandančios savo ekonominę galią ir socialinę įtaką, nykimą. Tačiau tai padaryti buvo nelengva. Reikėjo aiškiau ir suprantamo kriterijaus, kuris, vis labiau įsigalint demokratinėms nuotaikoms visuomenėje, būtų visiems priimtinas. Tad katalikų žvilgsnis kryo ne tik į popiežių enciklikas, kuriose ieškota išminties ir dvasinės bei intelektualinės stiprybės šaltinių, bet ir į kitų šalių valstybės valdymo praktiką, kuri galėjo būti naudinga ir Lietuvai.

VALSTYBĖS VALDYMO MODELIO PAIEŠKOS

S. Šultė rašė, kad pragaištinga „leisti įsigalėti vienam ar kitam luomui kaip antai darbininkų, ūkininkų, proletarų“. Visi turi teisę gyvuoti ir visiems turinčios būti „prieinamos gamtos ir kultūros gėrybės ir kiekvienas galėtų jomis naudotis“ (Šultė 1920: 2).

Užtikrinti tą teisę – valstybės ir jos valdymo struktūrų pareiga. Koks tas valstybės sutvarkymo ir valdymo būdas – konstitucinė monarchija ar respublika – ne tiek jau svarbu. Pagrindinis jo priimtinum kriterijus – kiek jis padeda žmogui siekti gerovės vadovaujantis krikščionybės nuostatomis ir nepažeidžia jo prigimtinių teisių.

Tuo jis iš esmės pakartojo popiežiaus Leono XIII nuostatą, išdėstytą enciklikoje *Rerum novarum*, kurioje sakoma, kad svarbiausia yra tai, kad „valstybės bei atskirų žmonių gerovė savaime plėtotųsi iš paties sutvarkymo ir valdymo“ (*Rerum novarum* 1931: 26).

O tai priklauso nuo valdytojų politinės išminties, todėl Leonas XIII neteikė pirmenybės nė vienam valdymo būdai.

Gana kritiškai abi valdymo formas vertino ir lietuvių katalikų sociologai. Kartu jie stengėsi visapusiškai išsiaiškinti ir sužinoti tiek jų teigiamybes, tiek ir trūkumus, kad būtų galima pamatuotai vertinti jų priimtinumą Lietuvai.

Respublikai bene labiausiai simpatizavo A. Kaupas. Gyvendamas JAV jis iš arti matė amerikietiškos demokratijos teigiamybes ir trūkumus, su kuriais stengėsi supažindinti tautiečius ir Lietuvoje atsiųsdamas savo straipsnius. A. Kaupas didžiai vertino valdžių pasidalijimo principą (įstatymų leidžiamoji ir vykdomoji valdžia, teismas), valdžios renkamumą ir atsiskaitymą rinkėjams, kuris garantavo viešumą ir stabilumą visuomenėje. Kartu jis suprato, kad amerikietiškoji demokratija turi ne tik senas tradicijas, bet ir nuolat stiprėjančią socialinę bazę – „vidutinių žmonių“ luomą. Lietuvoje jo nebuvo. Būdami iniciatyvūs, savarankiški ir asmeniškai apsisprendę, šio „luomo“ žmonės geba apginti savo teises ir turi tam priemonių. Pasak A. Kaupo, tikroji demokratija gali tarpti tik „tokiose vietose, kur ypatingai žmonės yra išsilavinę teisyje“ (telemis – mokslas, aiškinantis, kaip protingai panaudoti įrankius pagėdaujamam tikslui pasiekti), o „mūsų tauta dar nėra įžengusi į teliškojo progreso tarpą“ (Kaupas 1906: 90–91).

Panašios nuomonės laikėsi ir T. Žilinskas: „Demokratiška valdymo forma <...> gali pavykti tik pas tautas, gerai pasirengusias apšvietoje ir pripratusias prie savivaldos. Gi pas tautas

mažai civilizuotas, kur valdžią tankiai užgrobia klikos, demokratizmas virsta betvarka ir demoralizacija“ (Žilinskas 1918: 16).

Todėl nedera norėti, kad visur būtų tokia valdžia kaip JAV – demokratiniam valdymui tauta turi pribręsti, o tam būtinos pastangos ir laikas.

Kita vertus, A. Kaupas, nors ir simpatizavo amerikietiškam visuomenės politinio gyvenimo sutvarkymui, nerekomendavo akiai sekti JAV pavyzdžiu, o atsižvelgti į savo žmonių mentalitetą, papročius, tradicijas ir eiti „nuosavais keliais“: „Reikia žiūrėti vietinių aplinkybių, jas tirti ir jas tobulinti savotišku būdu; kad tame darbe ir svetimų šalių patyrimai, ir išdygusios ant svetimos dirvos teorijos yra tiktai pagelba, ne privertimu mūsų gyvenimo pagerinimui“ (Kaupas 1906: 90–91).

Panašiai samprotavo ir P. Būčys. (Būčys 1917: 1–3). Nei vienas iš valdymo būdų – nei respublika, nei konstitucinė monarchija – savaime negali laiduoti „gero valdymo“: daug kas priklauso nuo „valdančiųjų“ išminties ir gebėjimo sudaryti visiems piliečiams palankias sąlygas siekti gerovės. Kita vertus, pats valstybės sutvarkymo ir valdymo būdas daug priklauso ir nuo tautos istorinių bei kultūrinių tradicijų: „vieniems labiau pritinka respublika, kitiems gi konstitucinė monarchija“ (Šultė 1919: 33). Abu valdymo būdai turi ir gerų, ir blogų ypatumų.

Tiesa, S. Šultė pripažįsta, kad konstitucinė monarchija kartais galinti siekti apriboti visuomenės ir individo teises, bet juk „yra konstitucija ir parlamentas“. Tačiau monarchija, ypač kriziniais momentais, padeda suvienyti tautą ir įveikti krizes. Taigi „monarchijoje visados daugiau ramumo, nuoseklumo, vienybės“ (Šultė 1919: 33).

Respublikai, pasak S. Šultės, reikia iš piliečio „daugiau doros, apsišvietimo, gero visuomenės reikalų pažinimo“. Ji esanti „kaipo subrendęs žmogus, kuris pats save valdytų: vaikai gi iki to dar nėra subrendę ir reikalingi tėvų ar globėjų“ (Šultė 1919: 33–34).

Egzistuoja realus pavojus, kad tokioje nesubrendusioje respublikoje valdžią gali pasiglemžti „demagogai“ ir partijos, gebančios sumaniau įtikinti rinkėjus. Taigi respublika, nors ir suteikia individui didesnę rinkimosi laisvę, slepia savyje ir didelį pavojų – partijų gausa ir jų noras „nuolat vadovauti“ politiniame ir visuomeniniame gyvenime skaldo visuomenę į priešingas jėgas, kurios pasiryžusios siekti valdžios, o pasiekusios nepaiso kitų sluoksnių interesų ir stengiasi įvesti „partijos diktatūrą.“

Kaip užkirsti kelią tokiai diktatūrai? S. Šultės manymu, tam būtina ugdytis vidutinį sluoksnį („vidutinį žmogų“), kuris neleistų turčiams ar vargšams išvirtinti valdžioje ir įvesti savo diktatūrą. Abi diktatūros šiam sluoksniui nepriimtinos, nes neigia žmogaus teisę būti laisvam, galinčiam rinktis, o ne tik vykdyti valdžios nurodymus. Vidutinis luomas, sudarydamas rinkėjų daugumą, S. Šultės teigimu, neleistų daugiausia vietų parlamente (seime) laimėti kraštutinėms jėgoms. Daugumą vietų jame turėtų vidutinio luomo (būtent jį stiprinti ir stengėsi katalikai, plėtodami kooperaciją) atstovai, kurie esą vieninteliai pajėgūs valdyti šalį, atsižvelgdami į visų sluoksnių interesus, ir apginti prigimtines žmogaus teises, kurios jam duotos paties Dievo, tarp kitų – ir teisę į nuosavybę. Geriausiai tą teisę, jo manymu, gali užtikrinti parlamentinė respublika. Tam parlamentas (seimas) privalo turėti savo rankose ne tik įstatymų leidimo, bet ir veiksmingą jų vykdymo kontrolės galią.

Savo ruožtu leidžiami įstatymai turi paisyti visų visuomenės narių interesų. Tik tuomet jie būtų privalomi visiems. „Įstatai, kurie ne visuomenės labu, bet atskirų luomų, asmenų ar valdžios gerove ir garbe rūpinasi <...> mums neprivalomi yra, – teigė S. Šultė ir pabrėžė: – „Jokios įstatos negali prieštarauti prigimties teisėms ir pozityviai apreikštai Dievo valiai <...>. Niekados negali būti visuomenei naudinga, kas eina prieš Dievą arba prigimtį“ (Šultė 1920: 3).

Panašiai manė ir T. Žilinskas. Jis teigė, kad šalies įstatymai turi tarnauti „pagerinimui žmonių būvio, pakelti žemesniuosius sluoksnius“, apginti silpnuosius, kurie patys apsiginti negali. Tie įstatymai, remiantis krikščioniška demokratija, turėtų būti grindžiami Evangelijos principais (Žilinskas 1918: 43–44).

Atlikti įstatymų ekspertizę krikščioniškų vertybių ir principų požiūriu ir esanti pirmoji Katalikų Bažnyčios ir jos narių pareiga bei priedermė, nuo kurios jos niekas negali atleisti, o tuo labiau valstybė, siekianti ją panaikinti ar apriboti jos veikimą. J. Staugaičio nuomone, valstybė, kaip ir kiekvienas žmogus, privalo jausti ir pripažinti savo priklausomybę nuo Dievo, viešai reikšti jam pagarbą, turėti tam tikrus santykius su Kristaus įsteigtąja Bažnyčia. Savo pasiuntinybę ir galią Bažnyčia yra gavusi ne iš valstybės, o iš Dievo. Jos tikslas – mokyti žmones tikybos tiesos. J. Staugaičio įsitikinimu, Bažnyčia ir valstybė turi bendradarbiauti, nes jų veiksmo objektas yra tas pats – žmogus. Valstybė, tiesa, pirmiausia turi rūpintis kasdieniniais, žemiškais žmogaus gyvenimo reikalais, tačiau kartu valstybė privalo būti žmogaus globėja. Ji negali nepaisyti amžinojo žmogaus tikslo, juo labiau ji negali trukdyti jam tą tikslą pasiekti. Amžinojo gyvenimo reikalais tiesiogiai rūpinasi Bažnyčia, todėl valstybės pareiga – Bažnyčią remti ir jai visokeriopai padėti. O Bažnyčios – stebėti ir perspėti, jei priimti įstatymai prieštarautų žmogaus prigimtinėms teisėms, kurias jis yra gavęs iš Dievo, nes „ji [Bažnyčia – V. P.] savo esme yra dorovės ir šventumo mokytoja“ (Staugaitis 1920: 14).

Šią savo funkciją Katalikų Bažnyčia galėtų sėkmingiau atlikti, jeigu renkamuosiuose valdžios organuose būtų daugiau sąmoningų katalikų, kurie reviduotų priimamus įstatymus ir jų vykdymą pagal krikščionybės principus. Valstybę reikia turėti tokią, kuri atitiktų tautą, o lietuvių tauta juk esanti katalikiška. Todėl ir valstybė, ir jos pagrindinis įstatymas – Konstitucija turi remtis krikščionybės ir krikščioniškos demokratijos principais. Krikščionišką Lietuvos valstybės sutvarkymą katalikai laikė teisingos pastoracijos uždaviniu.

Šią idėją palaikė visi katalikų veikėjai. Kartu manyta, kad žmogaus dvasinė ir pilietinė branda – valstybės stiprybės pagrindas: išorinis jos sutvarkymo ir valdymo būdas savaime negali jos užtikrinti. Jis pats priklauso nuo tautos istorinių bei kultūrinių tradicijų. Kokį būdą pasirinkti – tai tautos valios, jos suverenumo reikalas. Ir šią teisę reikia gerbti.

IŠVADOS

Lietuvių katalikų intelektualai savivaldą laikė efektyviausia visuomenės narių valdymo forma, kai reikalingas sąmoningumas ir atsakomybė renkantis tuos, kurie ne tik nori, bet ir turi gebėjimų ir kompetenciją šiam darbui atlikti. Šitaip katalikai griovė bolševikų skelbiamą mitą, jog valdyti įstengs kiekvienas proletaras, nes jis išreiškia pažangiausios visuomenės dalies lūkesčius ir gali juos įgyvendinti proletariato diktatūra.

Atskleisdami krikščioniškai suprantamos demokratinės savivaldos teigiamybės ir keliamus reikalavimus individui, katalikai rodė priešingumą bolševikų propaguojamai vienintelei „teisingai visuomenės valdymo formai“ – proletariato diktatūrai, uzurpuojančiai individo teises klasės naudai, ugdė demokratijos ir atitinkamo valstybės sutvarkymo bei valdymo (kad būtų atstovaujama visų visuomenės sluoksnių interesams, o išrinktieji kvalifikuotai valdytų ir atsiskaitytų savo rinkėjams) poreikį. Lietuvių katalikų intelektualai pripažino, kad aukščiausias teises galias gali turėti tik visa tauta, kurios gerovės ir tvarkos siekiamas subordinuojama politinė valdžia. Teisė ir įstatymas, taip pat valstybinė administracinė veikla legitiminiais laikytini tik tada, jei jie yra subordinuoti aukštesnei, t. y. viršvalstybinei, teisei (žmogaus prigimtinėms teisėms) ir visų pirma moralei.

Todėl nenuostabu, kad, ryškėjant autoritarinėms (tarpukario metais jau savos, lietuviškos, valdžios) pastangoms riboti demokratiją, siaurinti prigimtines žmogaus teises, prisidengus tautos (jau ne klasės) vardu, pajungti autokratinėi valstybei, ši amžiaus pradžios katalikų intelektualų puoselėta nuostata tapo skatuliu aktyviai tam priešintis.

Politinės demokratijos įgyvendinimą katalikų intelektualai siejo su tokiu valstybės ir visuomenės gyvenimo sutvarkymu, kuris užtikrintų kiekvienam piliečiui teisę ir gali- mybę naudotis rinkimų teise, spaudos ir žodžio laisve. Koks tos valstybės sutvarkymo ir valdymo būdas – konstitucinė monarchija ar respublika – ne tiek jau svarbu. Pagrindinis jo priimtumo kriterijus – kiek jis padeda siekti žmogui gerovės pagal krikščionybės nuostatas ir nepažeidžia žmogaus prigimtinių teisių, o tai priklauso ir nuo valdančiųjų iš- minties, ir nuo valdomųjų pilietinės brandos. Pastarąją ugdyti gali padėti savivalda. Ją ka- talikų intelektualai (ypač J. Staugaitis, S. Šultė, A. Kaupas) laikė efektyviausia visuomenės valdymo forma.

Atskleisdami demokratinės savivaldos teigiamybes ir jos keliamus reikalavimus indivi- duai katalikų intelektualai smerkė bolševikų propaguojamą „vienintelę teisingą“ visuomenės valdymo formą – proletariato, o tiksliau partijos, diktatūrą. Akcentuodami žmogaus pri- gimtinių teisių (tarp jų ir teisės rinkti ir būti renkamam, o išrinkus – nuolat atsiskaityti sa- vo rinkėjams) prioritetą ir valstybės būtinumą jas gerbti katalikai gynė individą tiek nuo autokratinės, tiek nuo totalitarinės valstybės („proletariato diktatūros“) visagalybės. Šitaip jie puoselėjo demokratijos ir atitinkamai sutvarkyto visuomeninio bei valstybinio gyvenimo poreikį. Savo ruožtu šios nuostatos skatino katalikų intelektualus užimti aktyvią socialinę po- ziciją, orientavo į praktinį jų įgyvendinimą.

Gauta 2014 01 30

Priimta 2014 02 10

LITERATŪRA

1. Alšėnas, P. 1943. *Prelatas Pranas Urbonavičius*. Telšiai, 1943.
2. Baltinis, A. 1975. *Vyskupo Vincento Borisevičiaus gyvenimas ir darbai*. Roma: Lietuvių katalikų aka- demija.
3. Būčys, P. 1917. „Tautos gyvenimas, savyvalda ir savystovybė“, *Tikyba ir dora* 4: 1–3.
4. Civinskas, A. 1906. „Vilties žiburėlis“, *Šaltinis* 36: 572–573.
5. Kaupas, A. 1907. *Patrimpo laišškai*. Shenandoach Pa.
6. Kučas, A. 1951. „Didysis Valančius“, *Lux Christi* 3: 2–6.
7. Maciulevičė, J.; Dambrauskas, A.; Būčys, P. 1907. „Lietuvių krikščionių demokratų susivienijimo pro- gramos projektas“, *Draugija* 1: 68–80.
8. Mataitis, A. 1918. „Marijampolės miesto savivaldos sudarymas“, *Tėvynės sargas* 41: 8–9.
9. Pruskus, V. 1994. „A. Civinsko socialinės pažiūros“, *Problemos* 46: 74–90.
10. Pruskus, V. 1997. „Antano Kaupo socialinės pažiūros“, *Problemos* 51: 69–80.
11. *Rerum novarum*. 1931. Kaunas: Šv. Kazimiero draugija.
12. Šaulys, K. 1906. „Dūma. Parlamentarizmas. Ministrų atsakomybė“, *Nedėldienio skaitymas* 50: 2–3.
13. Šaulys, K. 1906. *Krikščioniškoji demokratija*. Kaunas.
14. Šultė, S. 1919. *Evoliucijos keliai ir revoliucijos dėsniai*. Kaunas.
15. Šultė, S. 1920. „Teisingi įstatai (1920 m.)“, *Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos rankraštynas* 139: 33.
16. Šultė, S. 1920. *Savasties principas ir evoliucija*. Kaunas.
17. Šultė, S. 1921. *Žmogaus ir piliečio teisių pareiškimas*. Kaunas.
18. Žilinskas, T. 1918. *Katalikų Bažnyčia ir demokratizmas*. Boston Mass.

VALDAS PRUSKUS

Searching for a model of community and state governance in works of Lithuanian Catholic intellectuals (at the beginning of 20th century)

Summary

The article considers the question of self-government as an effective form of political democracy in the works of Lithuanian Catholic intellectuals at the beginning of the 20th century (A. Kaupas, S. Šultė, A. Civinskas, K. Šaulys, J. Staugaitis and others). These intellectuals linked the realization of political democracy with such an arrangement of state and public life which could guarantee for every citizen a possibility of using the voting right, freedom of speech and press. The arrangement and type of rule, constitutional monarchy or republic, is of secondary importance. The main criterion of its acceptability is how it helps to achieve welfare of the people following the ideas of Christianity and not violating the natural human rights. That depends on the wisdom of leaders as well as on the civic maturity of the governed people. The latter may be developed by self-government. In the opinion of Catholic sociologists (especially J. Staugaitis, S. Šultė, A. Kaupas) it is the most effective form of social governing. Catholics disclosed advantages of democratic self-governing as well as its requirements to individuals and deprecated “the only correct” form of social self-governing propagated by the Bolsheviks – dictatorship of proletariat, more exactly, of the party. Emphasizing the priority of natural human rights (among them the right to elect and to be elected and after being elected to report regularly to the electorate) and the necessity for the state to respect them, the Catholics defended individuals both from autocratic and totalitarian (dictatorship of proletariat) omnipotence. In this manner they cherished the need for democracy and a corresponding arrangement of public and state life.

In their turn these outlooks urged Catholic sociologists to take a more active social position, and oriented them towards their practical implementation. Supporting the cooperation movement, creating economical, educational, and charitable societies, urging their co-nationals to take part in election of self-government and themselves taking part in them, they were shaping the national consciousness for the future political and social economic reforms.

Key words: Christian social philosophy, self-government, state, society, church, political democracy, justice, solidarity, republic, dictatorship